

Agnieszka WILKANIEC

Akademia Rolnicza im. A. Cieszkowskiego
Katedra Terenów Zieleni
Poznań, Polska
e-mail: ktzagawi@au.poznan.pl

OBIEKTY FORTYFIKACYJNE TWIERDZY POZNAŃ W KRAJOBRAZIE ROZRASTAJĄCEJ SIĘ AGLOMERACJI MIEJSKIEJ

słowa kluczowe: twierdza Poznań, krajobrazy warowne, rejony forteczne, walory krajobrazowe

WSTĘP

W momencie powstania, obiekty twierdzy pierścieniowej w Poznaniu były daleko odsunięte od zabudowy miejskiej. Przedpola fortów pozostawały puste, w granicach rejonów fortecznych. Oddziaływanie masywów fortów i związanej z nimi oraz z drogami fortecznymi zieleni musiało mieć duży wpływ na krajobraz. Dzięki obecności fortyfikacji i towarzyszącej im zieleni możliwe było powstanie swego rodzaju nowej jakości krajobrazu, nazwanej przez profesora Bogdanowskiego (1993) „krajobrazem warownym”. Krajobraz ten mógł istnieć i funkcjonować dzięki działaniom ludzi, którzy przez dziesiątki lat pracowali nad jego tworzeniem i utrzymaniem. W końcu, to również człowiek stał się przyczyną degradacji tego krajobrazu, poprzez zaniedbanie prac związanych z jego pielęgnacją, a także świadome i nieświadome niszczenie tworzących go elementów. Dzisiaj krajobraz charakterystyczny dla Twierdzy Poznań przestaje istnieć. Aby objąć go ochroną w pierwszej kolejności konieczne jest wyróżnienie tworzących go elementów, ustalenie zasad na jakich był on kształtowany i utrzymywany oraz opracowanie wytycznych odnoszących się do zasad ochrony i funkcjonowania obiektów fortyfikacyjnych we współczesnym mieście. Do zrealizowania wyżej wymienionych zadań zmierzały badania prowadzone w ostatnich latach na terenie Poznania. Przeprowadzono badania terenowe obejmujące rozpoznanie w terenie obiektów fortyfikacyjnych, analizy ich stanu zachowania, zagrożeń i pełnionych przez nie funkcji. Wyniki zestawiano z archiwalnymi mapami, planami i zdjęciami lotniczymi. Celem prowadzonych badań było zgromadzenie

danych będących podstawą do wdrażania działań ochronnych obejmujących pojedyncze obiekty, jak i tworzone przez nie systemu.

FUNKCJONOWANIE TWIERDZY PRZED 1939 R.

Krajobraz kulturowy Twierdzy Poznań formował się w okresie kilkudziesięciu lat. Budowa twierdzy rozpoczęła się w roku 1828, a została, po kilku etapach budowy, zakończona w latach 90. XIX wieku. W tym okresie następowały zmiany dotyczące teorii budowy fortyfikacji. Budowę rozpoczęto od fortyfikacji poligonalnych pierścienia otaczającego ściśle istniejące miasto, a zakończono przebudowami fortów zewnętrznego pierścienia, odsuniętymi znacznie od centrum. Umocnienia w przeciągu kilkudziesięciu lat objęły obszar wielokrotnie przekraczający powierzchnię ówczesnego organizmu miejskiego. Dokonano przekształceń istniejącego krajobrazu na wielką, nieznaną dotąd skalę. Powstał skomplikowany system, wzajemnie uzupełniających się elementów: budowli kubaturowych i inżynierskich, tras komunikacyjnych, nasypów ziemnych. Wszystkim z nich towarzyszyła właściwie kształtowana zieleni. Do naszych czasów dotrwała jedynie część dawnego układu twierdzy. Zachowały się jedynie relikty pierścienia poligonalnego fortyfikacji, natomiast w dość dobrym stanie znajdują się obiekty zewnętrznego pierścienia fortów, wraz z towarzyszącymi im budowlami międzypól, trasami komunikacyjnymi oraz założeniami zieleni fortecznej.

Wszystkie obiekty zewnętrznego pierścienia Twierdzy Poznań zostały w okresie powstania dostosowane do istniejącego krajobrazu. Musiały być one rozmieszczone i utrzymywane w taki sposób aby nie wyróżniały się w szczególny sposób z otoczenia. Krajobraz terenów podmiejskich Poznania charakteryzuje się niewielkimi różnicami wysokości. W XIX w., jak wynika to z map archiwalnych, zajmowany był przez uprawy rolnicze oraz małe powierzchniowo skupiska zieleni wysokiej, oraz drobne skupiska zabudowy związane z podmiejskimi folwarkami i wsiami (Plan der Stadt und Umgebung von Posen). Przy maskowaniu obiektów fortyfikacyjnych, oprócz umiejętnego wykorzystania konfiguracji terenu, posługiwano się również istniejącą, a w wypadku Poznania głównie nasadzaną zielenią. Kępy zieleni nie zdradzały przeznaczenia, ukrytych w nich obiektów, oczywiście o ile były one podobne do innych skupisk zieleni występujących naturalnie w krajobrazie miasta twierdzy, przed budową fortyfikacji (fot. 1). W granicach rejonów fortecznych w Poznaniu charakterystycznymi elementami krajobrazu były grupy zieleni takie jak: małe powierzchniowo zagajniki, zieleni towarzysząca ciekom wodnym, parki związane z podmiejskimi majątkami, cmentarze. Większe kompleksy leśne znajdowały się jedynie po wschodniej stronie miasta w okolicy Miłostowa i Kobylegopola. W związku z tym kształtując zieleni związaną z fortami zewnętrznego pierścienia ograniczono się do nasadzeń w obrębie samych działek fortecznych, zajmowanych przez poszczególne obiekty oraz do zieleni towarzyszącej trasom komunikacyjnym. Zadrzewiona działka

forteczna miała szansę wyglądać z dalekiego przedpola jak np. park towarzyszący pałacowi w podmiejskim majątku. Zieleni ta stała się ważnym elementem współtworzącym krajobraz podmiejski dawnego Poznania.

Obiekty forteczne jak również wszystkie towarzyszące im elementy infrastruktury były zachowywane w należyтым porządku przez wojsko niemieckie. Przeznaczano znaczne sumy na ich utrzymanie jak również ograniczano ich użytkowanie przez ludność cywilną, poprzez rygorystyczne przestrzeganie zasad funkcjonowania rejonów fortecznych czy też ograniczanie dostępu do dróg wojskowych czy stoków dzieł fortyfikacyjnych (Karolczak, 2006).

Po roku 1918 Wojsko Polskie dbało jedynie o niektóre spośród objętych w posiadanie obiektów fortyfikacyjnych. Utrzymywano w porządku obiekty zajmowane przez wojsko, a trzeba zaznaczyć, że nie wszystkie forty zewnętrznego pierścienia znajdowały się w rękach polskiej armii, np. niektóre spośród fortów i schronów w latach 30. XX w. nie były wykorzystywane i zdarzało się, że zajmowali je bezdomni. Zaniechano prawdopodobnie zupełnie ograniczania i pielęgnacji zieleni na stokach fortecznych, dotyczyło to zarówno pozostałości fortyfikacji poligonalnych wraz z Cytadelą, jak również fortów zewnętrznego pierścienia (APP AMP 6360, 7273). W raporcie z 1939 r. na temat przygotowania niektórych obiektów fortyfikacyjnych do obrony stwierdzono, że: „warunki obserwacyjne z powodu gęstej zasłony drzew są na wszystkich warowniach niedogodne” (Polak, 1988). Zachowały się natomiast informacje, świadczące o tym, że dbano przynajmniej o niektóre nasadzenia towarzyszące drogom fortecznym (do lat 30. dosadzano w miejsce uschniętych drzew nowe). Inne spośród zadrzewień przydrożnych ulegały jednak zniszczeniu, głównie na skutek kradzieży drewna (Chybiński, 1936). Mimo to władze wojskowe nadal utrzymywały pozory dbałości o infrastrukturę twierdzy poprzez zachowywanie przepisów związanych z ograniczeniami fortecznymi. Między innymi zachowano w większej części rejonu forteczne (które mimo to były naruszane przez zabudowę cywilną) jak również przypominano magistratowi w odniesieniu do planów rozbudowy miasta, że obowiązuje brak zgody na „kasowanie zadrzewienia /maski/ wzgl. na jakąkolwiek zmianę” (CAW I.300.63.120.). Zaprzestanie pielęgnacji zieleni i naturalny rozwój istniejących zadrzewień doprowadził do powstania zwartych kęp zieleni, towarzyszących fortom, charakterystycznych dla dzisiejszego krajobrazu miasta.

ZMIANY W OKRESIE POWOJENNYM

Całkowitemu zaniedbaniu obiekty fortyfikacyjne uległy w okresie powojennym. Następująca degradacja wiązała się z kilkoma przyczynami, mianowicie: celowym niszczeniem obiektów, które uznano za świadectwo niemieckiej obecności w Poznaniu, ignorowanie walorów historycznych zachowanych fortyfikacji¹, uznaniem ich za

¹ Mimo powstających już w latach 60. opracowań na ten temat np. E. Linetta z 1965 r.

przestarzałe i zbędne, chęcią pozyskania materiałów budowlanych z rozbiórki. Zły okres dla pozostałości Twierdzy Poznań trwał aż do lat 90. XX w., kiedy to zaczęły powstawać pierwsze opracowania ukazujące ich wartość i rolę jaką mogłyby spełniać w przestrzeni miasta (Gurawski, Wojciechowski, 1992). W latach 50. i 60. XX w. nie wahano się przeprowadzać prac rozbiórkowych na Cytadeli i fortach, a w latach 70. i 80. XX w. wysadzano schrony w dobrym stanie technicznym aby poszerzyć jedną z tras komunikacyjnych, mimo faktu, że twierdza fortowa była wpisana do rejestru zabytków od 1983 r.

Kolejnym problemem do dziś silnie dotykającym fortyfikacji jest intensywny rozwój aglomeracji miejskiej, który wiąże się ze znaczną presją zabudowy naruszającej granice działek fortecznych oraz przebudową ciągów komunikacyjnych będących dawnymi drogami fortecznymi (fot. 2). Jeśli chodzi o zachowanie zieleni towarzyszącej obiektom fortyfikacyjnym, szczególnie trasom komunikacyjnym, to największym problemem są pogarszające się warunki siedliskowe (zmiana stosunków wodnych, zanieczyszczenie powietrza, zasolenie gleby).

Wiele obiektów cierpi również na skutek dewastacji, która związana jest z faktem, iż są one często nie użytkowane i pozbawione właściwego dozoru. Powodem takiego stanu rzeczy wydaje się być to, iż władze miejskie, pod których zarządem znajduje się większość obiektów fortyfikacyjnych, wydają się nadal poszukiwać jakiegoś pomysłu, który pozwoliłby wykorzystać potencjał i walory fortyfikacji.

ISTNIEJĄCE WALORY KRAJOBRAZOWE FORTYFIKACJI I MOŻLIWOŚCI ICH OCHRONY

W 1936 r. Władysław Czarnecki tak pisał o roli fortów i ich zieleni w krajobrazie miasta: „ W Poznaniu dla maskowania fortów zewnętrznych potrafiiono wytworzyć skupiny zalesione, z których niejedne przetrwały do dni dzisiejszych, urozmaicając smutny jednostajny krajobraz równiny wielkopolskiej” (Czarnecki i Płończak, 1936). Wpływ obiektów zewnętrznego pierścienia fortyfikacji na krajobraz miasta został zredukowany w wyniku powstania zabudowy w bezpośredniej bliskości dzieł fortyfikacyjnych. Ekspansja zabudowy w dawnych rejonach fortecznych spowodowała zmniejszenie oddziaływania widokowego poszczególnych obiektów, które zostały całkowicie lub częściowo zasłonięte. Zabudowa pojawiająca się w międzypolach, zajęła przedpola ekspozycji krajobrazowej fortów i uniemożliwiła eksponowanie tych obiektów w widokach, zarówno od strony przedpola jak i miasta. Mimo, że poszczególne forty zajmują wyniesione punkty terenowe, otoczenie ich wysoką zabudową spowodowało, że ich położenie jest często trudne do zlokalizowania. Fragmenty wolnych międzypól, dzięki którym możliwe jest eksponowanie masywów fortów w widokach, pozostały jeszcze w okolicy fortów: I, Ia, II, częściowo również IIa, IVa i VIIa. Pożądane byłoby wyłączenie spod zabudowy obszaru wolnych jeszcze międzypól. Byłoby to możliwe przy opracowywaniu planów miejscowych obejmujących

opisywane obszary, niestety tereny te w większości planuje się przeznaczyć pod rozmaite inwestycje. Wyłączenie z zabudowy przedpól fortów umożliwiłoby eksponowanie w krajobrazie obiektów fortecznych, poza tym, pokazanie (w przypadku kilku spośród nich), w jaki sposób oddziaływały na krajobraz, w okresie kiedy posiadały wartość bojową. Pozostawienie odsłoniętych międzypól ma duże znaczenie dydaktyczne, ponieważ przyglądając się obiektom otoczonym ściśle zabudową, trudno jest zrozumieć w jaki sposób funkcjonowały. Dawniej, z pewnością istniały również powiązania widokowe pomiędzy poszczególnymi ogniwami zewnętrznego pierścienia fortyfikacji. Położenie fortów pozostających w niewielkich odległościach od siebie mogło umożliwiać nawiązanie kontaktu wzrokowego załogom sąsiednich obiektów. Z całą pewnością było możliwe prowadzenie z poszczególnych dzieł obserwacji przedpola. Dzisiaj nie jest to możliwe, głównie z powodu zasłony stwarzanej przez drzewostan obecny na ich stokach i trzonach. W niektórych przypadkach widok z odsłoniętego trzonu fortu przesłania zabudowa, ulokowana na stokach jak to ma miejsce w wypadku Fortów V i IX.

Również zieleń towarzysząca dawnym drogom fortecznym spełnia coraz mniejszą rolę w krajobrazie miasta. Wiele ciągów zieleni przydrożnej przestało istnieć, czytelność innych układów zmniejszyła się na skutek wycinania i obumierania drzew. Sytuację mogłoby poprawić uzupełnienie dosadzeniami istniejących jeszcze pasm zieleni przydrożnej. Odtworzenie ciągów zadrzewień przy drogach fortecznych pozwoliłoby na powiązanie poszczególnych obiektów tworzących zewnętrzny pierścień umocnień i uczyniłoby go w strukturze przestrzennej miasta (fot. 3, 4).

Mimo to, fortyfikacje i towarzysząca im zieleń nadal pozostają ważnym elementem krajobrazu miasta. Ich obecności zawdzięczamy kilka bardzo atrakcyjnych widokowo punktów i ciągów, takich jak na przykład Most Lecha z widokiem na masyw Fortu IVa (fot. 5, 6), podnóże stoku tego samego fortu z panoramą doliny Warty, wyniesione wysoko miejsca na pozostałościach trzonu Fortu IV, drogi polne przebiegające na przedpolach fortów I i Ia, z których eksponowane są masywy zieleni związane z tymi fortami. Krajobraz dawnego miasta – twierdzy zanika w niezwykle szybkim tempie. Tylko natychmiastowa ingerencja w kierunku zachodzących w przestrzeni miasta zmian może powstrzymać degradację krajobrazu o niezaprzeczalnych walorach historycznych.

WNIOSKI

Konieczna jest nie tylko ochrona pojedynczych, zabytkowych obiektów Twierdzy Poznań ale również wszystkich jej pozostałości jako systemu. Takie, szerokie spojrzenie na fortyfikacje umożliwi zachowanie ich walorów krajobrazowych. Niedopuszczalne jest naruszanie granic dawnych działek fortecznych przez zabudowę. Należy również ograniczyć usuwanie starodrzewu, towarzyszącego drogom o rodowodzie fortecznym oraz w ramach możliwości uzupełniać powstające w nasadzeniach ubytki nowymi sadzonkami.

Fot.1. Przedpole Fortu I. W głębi widoczny masyw zieleni związany z fortem.

Photo 1. An approach to Fort I. In the background – a body of green associated with the fort.

Fot. 2. Zabudowa powstająca na przedpolu jednego z fortów.

Photo 2. Buildings in the approach of a fort.

Fot. 3, 4. Droga dojazdowa do baterii dołączonej przy Forcie VII obsadzona jesionem wyniosłym.

Photo 3, 4. Approach roads to a battery at Fort VII planted with European ash Teres.

Fot. 5. Widok na zadrzewione stoki Fortu IVa.

Photo 5. A view on slopes of Fort IVa planted with Teres.

Fot. 6. Widok z podnóża Fortu IVa na dolinę Warty.

Photo 6. A view of the foot of Fort IVa on the Warta River valley.

Wszystkie fot. A. Wilkaniec.

All photo by A. Wilkaniec.

LITERATURA

- Bogdanowski J. 1993: Krajobraz warowny XIX / XX w. dzieje i rewitalizacja, Kraków.
- Chybiński A. 1936: Brak zieleni w Poznaniu, jego przyczyny i środki zaradcze. [w:] „Więcej lasów Poznaniowi”. Mat. Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania, Poznań.
- Czarnecki W., Płończak T. 1936: Lasy miejskie w planie zabudowania Poznania. [w:] „Więcej lasów Poznaniowi”. Materiały Towarzystwa Miłośników Miasta Poznania, Poznań.
- Gurawski J., Wojciechowski P. 1992: Pierścień forteczny – twierdza fortowa. Studium ochrony konserwatorskiej XIX – wiecznego systemu fortyfikacji Poznania. T. II.
- Karolczak W. 2006. Utrudnienia komunikacyjne w poznańskiej twierdzy od połowy XIX wieku do 1914 r. [w:] Fortyfikacje w przestrzeni miasta. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań, s. 60-70
- Linette E. 1965: Cytadela w Poznaniu. Pracownia Konserwacji Zabytków. Pracownia Dokumentacji Historycznej w Poznaniu, (maszynopis).

Polak B., Jakubiak T.A., Karolczak Z., Piechowiak P., Pilarczyk Z., Rezler M. 1988:
Poznańskie fortyfikacje. Wyd. Poznańskie, Poznań.
Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP) Akta Miasta Poznania (AMP) sygn. 6360; 7273;
Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) sygn. I.300.63.120.
Plan der Stadt und Umgebung von Posen. Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu.

SUMMARY

FORTIFICATION OBJECTS IN THE LANDSCAPE OF EXPANDING POZNAŃ CONURBATION

At the time of their construction objects of the ring fortress in Poznań were located at a considerable distance of the urban built-up areas. The approaches to the forts remained empty, within the limits of the fortification area and the impact of the bulk of the forts and green areas surrounding it and the fort roads must have had an effect on the landscape. The presence of the fortification had an especially marked effect of the panorama of the city. The fortification and accompanying green areas contributed to the formation of a novel landscape quality, named by Bogdanowski "fortified landscape". In 1936 Władysław Czarnecki wrote on the role of forts and their green areas in the urban landscape: "In Poznań it was decided to form tree clusters to mask external forts, of which several survived to the present, adding variety to the monotonous landscape of the Wielkopolska Lowland." (Czarnecki, Płończak 1936) The effect of objects of the external ring of fortifications on the city landscape was reduced as a result of the development of areas in the immediate vicinity of the fortification objects. The expansion of built-up areas in former fort areas resulted in the limited effect of individual objects on the view as they were completely or partly blocked from view. Buildings appearing in the areas between fortifications occupied the approaches of the landscape exposure of these forts and prevented the exposure of these objects in the view both from the approach side and from the city centre. Only fragments of unoccupied approaches remain and it seems advisable to forbid building up of the still empty areas between the fortifications.

Also greens accompanying former fort roads plays a gradually increasing role in the urban landscape. Many green sequences along roads are no longer there, other arrangements are no longer marked as a result of trees being cut down or dying. The reconstruction of planting sequences along fort roads would make it possible to link individual objects forming the external ring of fortification and would emphasize it in the spatial structure of the city.

The landscape of the former fortified town is disappearing at a rapid rate. Only immediate intervention in the direction of changes taking place in the city space may prevent the degradation of a landscape with undisputable historic value.